

שיקולים בקבלת כסף מהעמים

נתנאל וויינער

- א. פתיחה
- ב. בבא בתרא - "חסד לאומים חטאת"
- ג. בבא בתרא - מלכות ו"ביבש קצירה"
- ד. סנהדרין - ביזיון לישראל
- ה. שקלים וערכין
- ו. סיכום

א. פתיחה¹

מימי האבות² ועד ימינו, ישנה שאלה מורכבת של קבלת מתנות מגויים. ישנם כמה משתנים חשובים בשאלה, הן מצד הנותן והן מצד המקבל. במאמר זה נתמקד בסוגיות המרכזיות בגמרא ובמפרשיה. הסוגיות עוסקות בשאלת הכוונה והתוצאה מצד הנותן, ובשאלת התוצאה מצד המקבל, ישראל. התרומות האלו הן ליחיד או לצבור ומוסדותיו. הסוגיות עוסקות בכמה מצבי מציאות שונים, ומהם יוצאים כמה שיקולים מרכזיים בהכרעת העניין. במישור ההלכתי השאלה המרכזית היא התוצאה לישראל מהמתנה.

ב. בבא בתרא - "חסד לאומים חטאת"

הגמרא בבבא בתרא עוסקת במעלת הצדקה ומביאה סדרת מימרות הדורשות את הפסוק "צדקה תרומם גוי וחסד לאומים חטאת" (משלי יד, לד):

תניא אמר להן רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו בני מהו שאמר הכתוב צדקה תרומם גוי וחסד לאומים חטאת.

(בבא בתרא י, ב)

* המאמר נכתב בזמן לימוד הנושא בשנת תשפ"ג, במסגרת תוכנית 'תורת המדינה' המתקיימת בשיבתנו. ארצה להודות לרב עוז בלומן ולרב אפי ולץ על הנחיית הלימוד, שחלק מן הרעיונות המשוקעים במאמר זה עלו במהלכו.

1. **הערת העורך [א"מ]:** להרחבה בנושא זה ראו מאמרו של אמיתי כהן: "האם ניתן לקבל צדקה מגויים בימינו?", הרואה אור באסופה זו.

2. בתנ"ך ישנן כמה התייחסויות למתנות מגויים, וביניהן: המתנות שהאבות קיבלו (בראשית יב, טז) ואלו שסירבו לקבל (בראשית יד, יט-כד); יציאה ממצרים ברכוש רב (שמות יב, לו); קורבנות גויים (ויקרא כג, כה; ישעיהו מט ועוד); האזהרה "ולא ירבה לו סוסים ולא ישיב את העם מצרימה למען הרבות סוס" (דברים יז, טז) וביקורת הנביאים לגבי הישענות על מצרים וגויים אחרים לעזרה (ראה לדוגמה ישעיהו לא). בעניין הישענות על גויים יש חומר רב ללמוד ממנו, כגון הקשרים עם ממלכות הגויים במלכות שלמה, ודבריהם של כמעט כל הנביאים מתקופת סוף ימי בית ראשון בעניין.

כדי להבין טוב יותר את בקשתו של רבן יוחנן בן זכאי ואת הקשרה, נקדים את הסוף של סדרת המאמרים הזו. גם לרבן יוחנן בן זכאי הייתה דרשה על הפסוק: "אמר להם רבן יוחנן בן זכאי כשם שהחטאת מכפרת על ישראל כך צדקה מכפרת על אומות העולם". אומנם מסתבר שרבן יוחנן בן זכאי לא היה שלם עם דרשתו, ולכן הזמין את תלמידיו להחליפה, ולבסוף – "אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו נראין דברי רבי נחוניא בן הקנה מדברי ומדבריכם".

על מנת להבין את הבקשה הזו, יש להבין את הרקע ההיסטורי. רבן יוחנן בן זכאי מדבר לאחר חורבן הבית. בעוד הבית עומד, אמר רבן יוחנן שיש לישראל את קורבן החטאת לכפר עליהם, ולגויים יש רק את האמצעי המיוחד פחות, הצדקה. אבל לאחר שחרב הבית, איזה יתרון יש לישראל, אם גם לישראל וגם לגויים יש רק צדקה? זאת השאלה שעומדת ביסוד הבקשה לדרוש את הפסוק מחדש. ובאמת כל העונים באים לשלול את מעלת הצדקה של הגויים:

[1] נענה רבי אליעזר ואמר "צדקה תרומם גוי" אלו ישראל דכתיב (שמואל ב ז, כג) "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ". "וחסד לאומים חטאת" – כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטא הוא להן שאינם עושין אלא להתגדל בו כמו שנאמר (עזרא ו, י) "די להוון מהקרבין ניתוחין לאלהה שמיא ומצליין לחיי מלכא ובנוהיא". ודעביד הכי לאו צדקה גמורה היא? והתניא: האומר סלע זה לצדקה בשביל שיחיו בני ובשביל שאזכה לעולם הבא הרי זה צדיק גמור. לא קשיא – כאן בישראל כאן בגוי.

ההסבר של רבי אליעזר אינו מפנה לסיפור של צדקה לעניים יחידים, כי אם לסיפור מתנות מלך פרס לישראל לטובת המקדש והקורבנות, שם המלך אומר בפירוש שהוא נותן בשביל מטרה מסוימת – על מנת שעבודת המקדש תסייע לו עצמו. הגמרא מקשה מדוע 'צדקה' הניתנת לטובת הנותן היא בעייתית (והרי יש ברייתא שאומרת שאין בכך בעיה). על כך משיבה הגמרא: "כאן בישראל" (טובה), "כאן בגוי" (רעה).

רבי אליעזר סובר שהגויים נותנים לא כדי לעבוד את ה' ולא כדי להיטיב לישראל מתוך הכרה בתפקידם כממלכת כהנים, כי אם כדי להשיג שליטה על עם ישראל, או לכל הפחות כדי להשתלט על משמעות המקדש, כך שעבודת המקדש תשמש את המלך. על כן, מה שנראה כ"חסד לאומים" הוא באמת "חטאת", כלומר חטא. בכיוון של הדרשה הזאת נרחיב להלן בסוגיית "לא לכם ולנו לבנות בית ל-להינו".

[2] נענה רבי יהושע ואמר "צדקה תרומם גוי" – אלו ישראל דכתיב "ומי כעמך ישראל גוי אחד". "וחסד לאומים חטאת" – כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטא הוא להן שאין עושין אלא כדי שתמשך מלכותן שנאמר (דניאל ד,

כד) "להן מלכא מלכי ישפר עליך וחטיך בצדקה פרוק ועויתך במיחן עניין הן תהוי ארכא לשלותיך" וגו'.

גם רבי יהושע אומר שהגויים נותנים כדי להיטיב לעצמם. בניגוד לרבי אליעזר, הוא מדבר על מקרה של גוי שנותן לעניי עמו³, והבעיה שרבי יהושע מבליט היא שהצדקה הזאת מיועדת להאריך את קיומו של שלטון מדכא ישראל. בנוסף, כפי שמסביר הרב מדן⁴, בעוד הבעיה שנבוכדנצר צריך לתקן היא הגאווה שלו, במעשה הצדקה הוא רק מתגאה יותר. כן אומר רבי יהושע שהגויים הרודניים נותנים צדקה, אבל הם אינם ממעטים מרשעותם.

[3] נענה רבן גמליאל ואמר "צדקה תרומם גוי" – אלו ישראל דכתיב "ומי כעמך ישראל" וגו'. "וחסד לאומים חטאת" – כל צדקה וחסד שגויים עושין חטא הוא להן שאין עושין אלא להתייהר בו וכל המתיהר נופל בגיהנם שנאמר (משלי כא, כד) "זד יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון" ואין עברה אלא גיהנם שנאמר (צפניה א, טו) "יום עברה היום ההוא".

בדומה למה שהציע הרב מדן, גם רבן גמליאל עוסק בגאווה, אך הוא מרחיב יותר ואומר שגם כאשר אין ביוהרה ניסיון להשתלט על ישראל, לפגוע במעמדם או להתגאות כנגד ה', עצם מחשבתם להתגאות במעשה הטוב שהם עושים היא חטא.

[4] אמר רבן גמליאל עדיין אנו צריכין למודעי. רבי אליעזר המודעי אומר צדקה תרומם גוי אלו ישראל דכתיב "ומי כעמך ישראל גוי אחד". "וחסד לאומים חטאת" – כל צדקה וחסד שאומות העולם עושין חטא הוא להן שאין עושין אלא לחרף אותנו בו שנאמר (ירמיהו מ, ג) "ויבא ויעש ה' כאשר דבר כי חטאתם לה' ולא שמעתם בקולו והיה לכם הדבר הזה".

רבי אליעזר המודעי אומר שאין הגויים רק מתייהרים בעשיית הטוב, כי גם מנגידים את הטוב שהם עושים לעומת המצב של עם ישראל. כאשר הם נותנים לעניים, סוברים הגויים שהם הצדיקים וישראל הרשעים, ולראיה הם מצביעים על המצב הדל של ישראל. דוגמה לכך היא מדברי נבוזראדן לירמיהו כי הוא יודע שניצח את יהודה, משום שהיהודים חטאו לה' ולא שמעו אל דבריו. כן טוענים הגויים שהם שולטים על ישראל בהתאם לרצון ה', שהרי הם עושים את הטוב והישר (כמו נתינת צדקה), וישראל עושים את הרע.

בנוסף, כבר בזמן התנאים האלה התחילה להופיע הנצרות, אשר חירפה את ישראל בנושא המצוות, הצדקה, דיכוי ישראל והיעדר הקורבנות. ככלל, הם טענו שרוב המצוות המעשיות אינן רצויות, שחוקי התורה אינם תקפים יותר ושישראל אינו עמו של הקב"ה וישנה ברית

3. הקיסרים הרומאים נהגו מנהגי צדקה להמונים או לעניים. חוקרים רבים טוענים שהמטרות העיקריות בכך היו קשורות לחיזוק השלטון, וכן מובן שזו דעת רבי יהושע בסוגיה.

4. הרב יעקב מדן, "קבלת צדקה מגוי", אסופות ב (תשע"ב), עמודים 71-84.

חדשה⁵. הם המשיכו להחשיב את מצוות הצדקה, שגם הרומאים עובדי האלילים עשו במובן מסוים, כדי להראות כי הם מקיימים את רצון ה' שאדם ייטיב לחברו החלש. אך, בפועל הם לא עשו זאת כדי לעשות את רצון ה' ולא כדי להיטיב לחלש, כי אם לחלל את שם ה' הנקרא על ישראל ולהרע לעם החלש. הרלוונטיות של הדרשה הזאת התחזקה כאשר האימפריה הרומית התנצרה, כמאתיים שנים אחרי ימי רבי אליעזר המודעי (אשר נהרג תוך כדי מרד בר כוכבא) – אף על פי שהרומאים עצמם כבר פרסמו את השפלת יהודה, כגון במטבעות "JUDEA CAPTA".

[5] נענה **רבי נחוניא בן הקנה** ואמר צדקה תרומם גוי וחסד – לישראל; ולאומים – חטאת. אמר להם **רבן יוחנן בן זכאי** לתלמידיו נראין דברי רבי נחוניא בן הקנה מדברי ומדבריכם לפי שהוא נותן צדקה וחסד לישראל ולאומים חטאת. מכלל דהוא [רבן יוחנן בן זכאי – נ"ו] נמי אמר [אמירה ביחס לענין צדקה וחטאת של ישראל והאמות – נ"ו]. מאי היא? דתניא: אמר להם רבן יוחנן בן זכאי כשם שהחטאת מכפרת על ישראל כך צדקה מכפרת על אומות העולם.

נראה שאמירתו של רבי נחוניא בן הקנה, שבה נחתם רצף הדרשות על הפסוק, מטרתה לומר שצדקה פשוט אינה שייכת בגויים, אלא רק בישראל.

ג. כבא בתרא - מלכות ו"ביבש קצירה"

בהמשך הגמרא שם, לאחר רצף הדרשות על הפסוק, מבוא הסיפור הבא:

איפרא הורמיז אימיה דשבור מלכא שדרה ארבע מאה דינרי לקמיה **דרבי אמי** ולא קבלינהו. שדרינהו קמיה **דרבא** וקבלינהו משום שלום מלכות. שמע **רבי אמי** איקפד. אמר לית ליה "ביבש קצירה תשברנה נשים באות מאירות אותה" (ישעיהו כז, יא)!

ורבא משום שלום מלכות, **ורבי אמי** נמי משום שלום מלכות דאיבעי ליה למפליגיהו לעניי גויים. **ורבא** נמי לעניי גויים יהבינהו, **ור' אמי** דאיקפד – הוא דלא סיימה קמיה.

רבי אמי סירב לקבל את המתנה מאם מלך פרס, אבל רבא קיבל אותה משום 'שלום מלכות'. רבא אומנם ראה בקבלה הזאת בעיה משום "ביבש קצירה תשברנה [...]", אבל סבר שאם מחלקים את הכסף לעניי גויים זאת איננה בעיה, וכך באמת עשה רבא.

החלק הראשון להיתר של רבא הוא 'שלום מלכות' – אם יסרב לקבל את המתנה מאם המלך, הוא יעליב את השלטון, והדבר יכול להיתפס כמעשה של מרד. רבא בתור נציג של

5. בניגוד לכתוב בירמיהו (לא, לה): "אם ימשו החקים האלה מלפני נאם ה' גם זרע ישראל ישבתו מהיות גוי לפני כל הימים".

הקהילה היהודית תחת שלטון האימפריה הפרסית (הססנית), צריך להראות נאמנות – קבלת המתנה היא סימן של קבלת המלכות עצמה ושלמות איתה.

רבי אמי היה בארץ ישראל, תחת שלטון ביזנטי. ייתכן שגם ללא שיקולים הלכתיים, רבי אמי לא היה מקבל את הכסף, מחשש שהדבר יראה כפשיעה בשלטון המקומי. כלומר, בגלל שיקול של 'שלום מלכות' למלכות תחתיה הוא חי, ובוודאי שלא היה לו שיקול של שלום מלכות בעד קבלת הכסף. אף שעל פי הפרשנות בגמרא עולה שהוא הסכים שקיים המושג ההלכתי 'שלום מלכות', הוא עדיין חשב שגם רבא יסרב לקחת את הכסף משום "ביבש קצירה תשברנה". רבי אמי ציפה שאם רבא יקבל את הכסף משום שלום מלכות, הוא יחלק אותו לעניי הגויים בגלל "ביבש קצירה".

מכאן למדנו שיש בעיה של "ביבש קצירה" רק כאשר גוי נותן וישראלים מקבלים את הכסף עבור עצמם. אם מעבירים את הכסף לעניי גויים, נפטרים מבעיית "ביבש קצירה". וכן למדנו שתיתכן מציאות שבה שייכים גם "ביבש קצירה" וגם 'שלום מלכות', ומאידך 'שלום מלכות' אינו פוטר לבד את "ביבש קצירה".

אולם, צריך עדיין להבין מהו אותו שיקול של "ביבש קצירה" שעליו דנו רבי אמי ורבא. יסוד הדברים בדברי הנביא ישעיהו:

ביבש קצירה תשברנה נשים באות מאירות אותה כי לא עם בינות הוא על כן לא ירחמנו עשהו ויצרו לא יחננו. והיה ביום ההוא יחבט ה' משבלת הנהר עד נחל מצרים ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל. והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול ובאו האבדים בארץ אשור והנדחים בארץ מצרים והשתחוו לה' בהר הקדש בירושלם.

(ישעיהו כז, יא-יג)

רש"י שם מפרש בעקבות הגמרא:

ביבש קצירה – קצירי שרשיה, כמו תשלח קציריה (תהלים פ, יב), ועשה קציר (איוב יד, ט), כלומר כשיכלה זכות מעט שבידה של אדום שכיבד את אביו, אז תשברנה סעיפיה.

נשים באות מאירות אותה – עם חלש כנשים ידליקום, כך תרגמו יונתן באומות. וכן רבותינו שאסרו לקבל מהן צדקה מן הטעם הזה שאמרו בבא בתרא (י, ב) "לית ליה 'ביבש קצירה תשברנה'?"

כלומר, לאדום, קרי הנוצרים, יש זכות מועטה בגלל נתינת צדקה, וכאשר תכלה אותה זכות – תכלה אותה אומה, מה שיובייל לגאולת ישראל. על כן אסרו רבותינו לקבל צדקה מהם, על מנת לא להוסיף להם זכות נתינת צדקה, אלא למהר את אוכדנם ואת גאולתנו. וכן אומר רש"י על הסוגיה: "ביבש קצירה תשברנה – כשתכלה זכות שבידן וייבש לחלוחית מעשה

צדקה שלהן אז ישברו". יוצא שעל פי רש"י האיסור לקבל צדקה מהגויים, הנדון בקשר לאיפרא הורמיז ו"ביבש קצירה", הוא כדי לשלול את זכות נתינת הצדקה מהגויים. יש לציין שאיפרא הורמיז לא הייתה נוצרייה, אבל ברור שרש"י מדבר על נוצרים דווקא.

המעשה הזה בגמרא, שהוא המקום היחיד שנזכר דין "ביבש קצירה", מדבר דוקא על מתנה מאת מלכות למנהיג יהודי. נשמע שהבעיה היא דווקא במתנה מאת מלכות של גויים, אבל לא מנוכרי פרטי.

ד. סנהדרין - ביזיון לישראל

הגמרא בסנהדרין, כחלק מדיון על מי פסול לעדות, מביאה את ההלכה הבאה:

אמר רב נחמן אוכלי דבר אחר פסולין לעדות. הני מילי בפרהסיא אבל בצינעה לא, ובפרהסיא נמי לא אמרן אלא דאפשר ליה לאיתזוני בצינעה וקא מבזי נפשיה בפרהסיא, אבל לא אפשר ליה חיותיה הוא.

(סנהדרין כו, ב)

לדעת כל הראשונים⁶, דין הגמרא ש"אוכלי דבר אחר פסולין לעדות" מכוון למקבלי צדקה מהגויים. הפסוק "ביבש קצירה תשברנה" לא מופיע בסוגיה, וכן לא מוסבר בפירוש שום טעם לפסול⁷. הגמרא מגבילה את הפסול – רק מי שמקבל בפרהסיא אף על פי שיכול לקבל מספיק בצנעה פסול. לא נאמר שום פסול למי שמקבל בצנעה, ואף מי שמקבל בפרהסיא כי "חיותיה היא" כשר. וכן פוסק הרמב"ם בהלכות עדות:

וכן **הבזויים** פסולין לעדות מדבריהם. והם האנשים שהולכין ואוכלין בשוק בפני כל העם, וכגון אלו שהולכין ערומין בשוק בעת שהן עוסקין במלאכה מנוולת, וכיוצא באלו שאינן מקפידין על הבושת, שכל אלו חשובין ככלב, ואינן מקפידין על עדות שקר.

6. רש"י שם: "אוכלי דבר אחר – מקבלי צדקה מן הנכרים דהוי חילול השם מחמת ממון והוה ליה כרשע דחמס"; תוספות: "ליכא לפרושי אוכלי דבר אחר דהיינו אוכלי חזיר דאי באוכלי חזיר היכי מפליג בין צינעה לפרהסיא וכי גרע מאוכל נבלות לתיאבון דאמרינן לקמן (דף כז, א) דפסול לעדות בכל ענין אלא נראה כפי' הקונטרס דהיינו **מקבלי צדקה מן הנכרים**"; וכן ברבנו חננאל: "אמר רב נחמן אוכלי דבר אחר, **פירוש צדקה מן הגוים** פסול לעדות, והני מילי דאיפשר ליה לאיתזוני בצינעה, אבל לא איפשר ליה, חיותיה (היא)"; וכן ברי"ף (סנהדרין ה, א): "גרסינן בפרק דיני ממונות אמר רב נחמן אוכלי דבר אחר" **ומאי ניהו צדקה שלגוים** פסולין לעדות ולא אמרן אלא בפרהסיא אבל בצינעה לא ובפרהסיא נמי לא אמרן אלא דהוה ליה לאיתזוני בצינעה וקא **מבזי נפשיה בפרהסיא** אבל לא הוה איפשר ליה לאיתזוני בצינעה חיותיה היא".

7. לא בהכרח מדובר באיסור, כיון שיש הפסולים לעדות אף על פי שאינם עוברים על איסור ובוודאי יש עוברי איסורים שאינם פסולים לעדות, כנאמר שם: "אמר רב נחמן החשוד על העריות כשר לעדות; אמר רב ששת עני מרי ארבעין בכתפיה וכשר".

ומכלל אלו, האוכלין צדקה של גויים בפרהסיא, אף על פי שאפשר להן שיוזנו מהן בצנעה, מבזין עצמן לכך ואין חוששין, כל אלו פסולין מדבריהן.

(רמב"ם עדות יא, ה)

ובהלכות מתנות עניים כתב:

אסור לישראל ליטול צדקה מן הגויים בפרהסיא. ואם אינו יכול לחיות בצדקה של ישראל, ואינו יכול ליטלה מן הגויים בצנעה, הרי זה **מותר. ומלך או שר** מן הגויים ששלח ממון לישראל לצדקה, אין מחזירין אותו לו, משום שלום מלכות, אלא נוטלין ממנו, וינתן לעניי גויים בסתר, כדי שלא ישמע המלך.

(רמב"ם מתנות עניים ח, ט)

הרמב"ם מצד אחד כותב שמי שמקבל כסף נוכרים בפרהסיא הוא איש בזוי, ומצד שני לומד הלכות מחייבות: מה שפוסל אסור, מה שלא פוסל מותר. מהו האיסור? רש"י מבאר: "דהוי חילול השם מחמת ממון והוה ליה כרשע דחמס". איזה חילול השם יש בקבלת צדקה מגויים? חילול השם יכול לצאת מהנראות של המצב. כשאדם נותן צדקה לעני – ברור מי למעלה ומי למטה. ישראל המקבל צדקה מגוי בפרהסיא מציג את הגוי כשולט ואת היהודי כנשלט. מראה היהודי הגולה והמושפל לפני הגוי המוצלח – יוצר חילול שם ה' בגויים. "ויבוא אל הגוים אשר באו שם ויחללו את שם קדשי באמר להם עם ה' אלה ומאראצו יצאו"⁸ (יחזקאל לו, כ). אך סוף סוף התירו החכמים אם אין ברירה, כי כך היא הגלות – חילול השם גדול.

קבלת צדקה מהגויים עוד יותר בעייתית כשמוסיפים את עניין הנצרות. כפי שהזכרנו, הנצרות דגלה בהחלפת תורת ישראל ועם ישראל. מראה הישראלי המושפל החי ממתנות נוצרים מחזק את שתי טענות הנוצרים – שישראל נתונים בעוונותיהם (על כך שלא קיבלו את ישו, אלא הרגוהו) כמסכנים תחת הנוצרים, ושהנוצרים הם הצדיקים האמיתיים כי הם נותנים צדקה, לעומת ישראל מקבלי הצדקה שדבקים במצוות המפורטות של תורת משה. האמוראים היו רגישים מאד לטענות הנוצרים נגד היהודים, כי באותה תקופה הייתה עלייה משמעותית בהיקפה ובכוחה של הנצרות, שאומצה במאה הרביעית לספירתם כדת האימפריה הרומית.

יש לשים לב לניגוד בהלכות מתנות עניים שהבאנו לעיל בין קבלה מ'גויים' לבין קבלה מ'מלך או שר מן הגויים'. בתחילת ההלכה הרמב"ם מביא מצד אחד את האיסור על יחיד לקבל "מן הגויים", ובסופה הוא אומר בלשון ניגוד או חידוש שמ"מלך או שר מן הגויים [...] נוטלין". כלומר, ביחס לאותם גויים שיש איסור ליחיד לקבל מיחיד, יש היתר לקהילה

8. וראה יחזקאל כ ויהושע ז, ט. עיקר חילול השם הוא בגלות או בהשפלה של ישראל.

לקבל מבעל שלטון. כאשר "מלך או שר" נותן צדקה, הוא אכן מראה כוח ועושר, אבל אין בכך חילול השם, שהרי כוחו של השליט המקומי על ישראל זהה לכוחו על הגוי, ולכן כשישראל מקבל ממנו כסף אין 'נראות בעייתית'. בקבלת הכסף ממנו אין ביזיון גדול לעם ישראל או לפרט הישראלי. ועוד, בחלק הראשון נאמר שאסור לישראל **ליטול** – לבקש, לא סתם לקבל – לעומת ההיתר במקרה של מלך **ששלת**, כי בדרך כלל משלוח ממלך הוא דבר של כבוד. אולם, עדיין יש לחלק את הכסף הזה לעניי גויים בסתר, כדי לא לתת לגויים את זכות נתינת צדקה לישראל, כמבואר בקשר ל"ביבש קצירה".

ה. שקלים וערכין

ה.1. נתינה לבית המקדש

המשנה בשקלים אומרת:

הנכרי והכותי ששקלו אין מקבלין מידן [...] אבל נדרים ונדבות מקבלין מידן זה הכלל כל שנידר ונידב מקבלין מידן כל שאין נידר ונידב אין מקבלין מידן וכן הוא מפורש על ידי עזרא שנאמר (עזרא ד, ג) **"לא לכם ולנו לבנות את בית-להינו"**.

(משנה שקלים א, ה)

עולה מדברי המשנה שדברים שישראל מחויבים להביא, גויים אינם יכולים לנדב, אך דברים שבהגדרתם מובאים בנדבה, גם גויים יכולים להביא.

הפסוק אותו מצטטת המשנה מובא גם בגמרא במסכת ערכין. הסוגיה שם (ה, ב - ו, ב) כמעט כולה עוסקת בעניינינו, היחס למתנות מנוכרים. היא פותחת במשנה הזאת:

הנכרי – רבי מאיר אומר: נערך אבל לא מעריך, רבי יהודה אומר: מעריך אבל לא נערך; וזה וזה מודים שנודרין ונידרין.

(ערכין ה, ב)

"נערך" – פירושו שישראל נותן את ערך הנוכרי להקדש; "מעריך" – שהנוכרי נותן ערך אדם להקדש. רבי יהודה ורבי מאיר חולקים האם ניתן להעריך גוי והאם גוי יכול להעריך, אבל שניהם מודים, כדברי המשנה בשקלים, שגוי יכול לתת נדר.

הגמרא מביאה ברייתא מקבילה שמפרשת קצת את שיטות רבי יהודה ורבי מאיר, ורבא מכריע "הלכתיה דרבי מאיר מסתברא דכתיב 'לא לכם ולנו לבנות בית ל-להינו'". הגמרא ממשיכה ושואלת שגם אם נאמר שדעת רבי מאיר מסתברת יותר, צריך להסביר מה רבי יהודה עושה עם הפסוק. ישנן כמה הצעות, אבל רבא דוחה אותן לטובת פירוש אחר: "אלא אמר רבא משום רפיון ידיים הוא, דכתיב 'ויהי עם הארץ מרפין ידי עם יהודה ומבהלים

אותם לבנות". כלומר, "לא לכם ולנו לבנות בית ל-להינו" אינו כלל ברזל, אלא הוא נאמר כשיש חשש ל'רפיון ידים'.

כדי להבין על מה מדובר, צריך להבין קצת את ההקשר ההיסטורי והמקראי:

וישמעו צרי יהודה ובנימן כי בני הגולה בונים היכל לה' - להי ישראל. ויגשו אל זרבל ואל ראשי האבות ויאמרו להם נבנה עמכם כי ככם נדרוש ל-להיכם ולו אנחנו זבחים מימי אסר חדן מלך אשור המעלה אתנו פה. ויאמר להם זרבל וישוע ושאר ראשי האבות לישראל לא לכם ולנו לבנות בית ל-להינו כי אנחנו יחד [= לבד, לדעת רוב המפרשים - נ"ו] נבנה לה' - להי ישראל כאשר צונו המלך כורש מלך פרס. ויהי עם הארץ מרפים ידי עם יהודה ומבהלים אותם לבנות.

(עזרא ד, א-ד)

הפסוקים האלה הם מספר עזרא בחלק שמתאר את תחילת שיבת ציון. הישראלים העולים מבבל קיבלו אישור מהמלך כורש לבנות את בית ה', אבל כאשר הגיעו לירושלים והתחילו לבנות, "צרי יהודה ובנימן" - כלומר הגויים שהאשורים הושיבו בארץ ישראל ('כותים') - ביקשו להצטרף לבנייה, ומנהיגי ישראל סירבו. אחר כך התושבים האלה ניסו למנוע את הבניין.

למה סרבו? למה הישראלים לא רצו שעמים אחרים, או לפחות אלה שהתיישבו בארץ ישראל, ישתתפו בבניין המקדש? נראה שהתשובות לשאלות הללו משפיעות על הדיון ההלכתי⁹. יש הצעות שונות בפרשנות, ונציג שתיים מרכזיות:

1. זרובבל וסיעתו זיהו שכבר בהצעה לבנות עם ישראל, הגויים התכוונו דווקא להרפות את ידי הבונים, להאט ולמנוע את בניין המקדש.
2. הגויים באמת רצו להשתתף בבניין המקדש, אבל בגלל העמדה הדתית הבעייתית שלהם, אי אפשר היה לשתתף בבניין המקדש. אילו היו משתתפים בבניין, הם היו מראים שבית ה' הוא היכל העבודה שלהם, עבודה שלא מכירה רק בה', כי גם באלוהים אחרים¹⁰. אם כן, כאשר הם ביקשו להשתתף בבניין המקדש, הם ביקשו לקעקע את כל משמעותו. במקום שהוא יהיה המקדש היחיד לשם ה' בורא העולם ו-להי ישראל, הוא יהיה רק עוד היכל בין מקדשי ארץ כנען, ובלי קשר מיוחד לעם

9. אפשר גם שבפשט כל הדיון היה האם הגויים האלה יבנו בידיהם את המקדש, ולא ייתכן שגויים יבנוהו. אבל אילו הציעו חומרים לבניין המקדש, הישראלים היו מקבלים אותם בשמחה. אם כן המשמעות להלכות הללו מזערית, אבל המשמעות הכללית עדיין עומדת.

10. במקרה הטוב, "את ה' היו יראים ואת אלהיהם היו עבדים" (מלכים ב יז, לג).

ישראל. שיתוף הגויים האלה בבניין המקדש היה נותן גושפנקה לשיתוף אליליות עם עבודת ה'. בשל השיתוף הזה הגויים האלה היו גרועים יותר מגויים אחרים כמו פרס, כי אלה טענו שהם עובדי ה' כראוי לא פחות מישראל, "כי ככם נדרוש ל-להיכם ולו אנחנו זבחים מימי אסר חדן מלך אשור המעלה אתנו פה". משפט זה מסגיר את הבעיה הגדולה – הם תפסו את ה' כאליל מקומי שיש לזבוח לו, לצד אלילים אחרים, כדי להשיג את צורכיהם. אם בית ה' יהיה שייך לאנשים כאלה, מה הדבר אומר על ה' ועל עבודתו ועל עמו? לכן היה חשוב מאד שהמקדש יהיה רק בית - להי **יעקב** בהר ה', ושלא יטעה אף אחד שהמקדש שייך למישהו אחר.

לאחר שביארנו את ראיית הגמרא מהסיפור בספר עזרא, נחזור להמשך הסוגיה בערכין:

תנא חדא גוי שהתנדב נדבה לבדק הבית מקבלים הימנו, ותניא איך אין מקבלין. א"ר אילא א"ר יוחנן לא קשיא – הא בתחילה הא בסוף. דאמר ר' אסי אמר רבי יוחנן בתחילה אפילו מים ומלח אין מקבלין מהם; בסוף דבר המסויים אין מקבלין, דבר שאינו מסויים מקבלין. היכי דמי דבר המסויים? אמר רב יוסף כגון אמה כליא עורב.

הגמרא רוצה לתרץ סתירה בין שתי ברייתות, שאחת אומרת שמקבלים נדבה מגוי לבדק הבית ואחת אומרת שאין לקבל. מוצעים שני חילוקים כדי לתרץ:

החילוק הראשון הוא בין 'תחלה' ל'סוף'. רש"י שם מבאר: "בתחילה – בתחילת הבנין אין מקבלין דשמא לרפיון ידים מתכוונין". הרמב"ם (מתנות עניים ח, ח) לעומתו מחלק בין 'לכתחילה' ל'בדיעבד'.

החילוק השני הוא בין 'דבר המסויים' לדבר שאינו מסויים. דבר מסויים הוא דבר שניכר בפני עצמו גם אחרי התקנתו במקדש, כגון קורה או כלי, בניגוד לחומרי גלם או כסף. את טעם החילוק הזה אפשר להסביר בקלות: אם המתנה של הגוי אינה ניכרת לעין, פחות שייכות בה ההשפעות הרעות שביארנו, כי כך אין לשום דבר במקדש **שייכות** לנוכרי. וכן כותב הרמב"ם בהלכות מתנות עניים:

ואם היה דבר מסויים, כגון קורה או אבן, מחזירין לו, כדי שלא יהיה להם דבר מסויים במקדש, שנאמר "לא לכם ולנו" וכו'.

(רמב"ם מתנות עניים ח, ח)

אך יש בעיה גדולה עם שני החילוקים האלה: בעוד שמנהיגי ישראל אמרו לכותים "לא לכם [...]", הם בנו את המקדש עם תמיכה ממלכות פרס, וכן מקשה רב יוסף:

מתיב רב יוסף: "ואגרת אל אסף שמר הפרדס אשר למלך [אשר יתן לי עצים לקרות את שערי הבירה אשר לבית ולחומת העיר ולבית אשר אבוא אליו ויתן לי המלך כיד - להי הטובה עלי]" [...].

בעליות מבבל, הישראלים קיבלו מתנות מאת ממלכת פרס כדי לבנות את המקדש, כולל דברים 'מסוימים' כמו קורות. מה התיר להם את זה אם אסור לקבל דבר מסוים ואסור לקבל שום דבר בתחילה? תוספות שם מעמיקים:

[...] דהא כל הבנין משל כורש היה וכמה קראי איכא גם כתיב ומה חשון אימריא וגו' ונ"ל דודאי מזה אינו מקפיד דהא היה בגזירה כך וביד ישעיה (ישעיהו מה) "הוא יבנה עירי" אבל אל אסף שומר הפרדס היה רחוק מכורש ולא היה שלו ממש אך היה גוזר שיתנו לצורך בדק הבית שהיה מוטל עליהם שהיה מולך בכיפה בהא איכא למיחש או לרפיון ידים או לערעור כדפרישית.

(תוספות ערכין ו, א ד"ה מיתיבי)

תוספות טוענים שלקבל מכורש ודאי היה מותר, ולכך יש כמה סיבות אפשריות. אבל דווקא הקבלה מאסף שומר הפרדס היא לכאורה אסורה על פי החילוקים שהזכרנו. הרי אסף היה קצת מרוחק מהמלכות, ולכן היה לחשוש שאסף ישתמש בהשפעתו כדי להרפות את ידי הבונים או כדי לערער על זכות ישראל לבנות. אולם, חששות אלו אינם שייכים בקבלה מכורש עצמו, שהרי הוא יכול לצוות על ביטול הבניין, ואיננו צריך להשתמש במתנות כדי להשפיע עליו. על כן אין תועלת לא לקחת מתנות מהשליט. כוח המלכות הוא גם התשובה לקושיה לגבי אסף:

אמר ליה אביי שאני מלכותא דלא הדרא ביה דאמר שמואל: אי אמר מלכותא 'עקרנא טורי', עקר טורי ולא הדר ביה.

כיוון שציווה המלך שיינתנו העצים, אף אחד אחר לא יוכל להשתמש בהם כקלף מיקוח נגד ישראל ותפקיד המקדש. מה שרואים גם דרך רש"י וגם דרך תוספות הוא שהרעיון של "לא לכם ולנו [...]" הוא למנוע השפעת גויים על המקדש ותהליך בניינו.

ה.2. מתנות לבית הכנסת

בהמשך, הגמרא עוסקת במתנות לבית כנסת:

ר' אסי אמר ר' יוחנן: גוי שהתנדב מנורה או נר לבית הכנסת עד שלא נשתקע שם בעליה, אסור לשנותה; משנשתקע שם בעליה מותר לשנותה. למאי? אילימא לדבר הרשות, מאי איריא גוי – אפילו ישראל נמי. אלא לדבר מצוה וטעמא דגוי הוא דפעי, אבל ישראל, דלא פעי, שפיר דמי.

אין כאן שאלה האם מקבלים מתנת גוי לבית הכנסת, אלא הגמרא מניחה כי וודאי שמקבלים אותה, גם דבר מסוים, ואדרבה, מקפידים לא לשנותה לשום דבר אחר כל עוד ששמה עליה. יתר על כן, מקפידים יותר שלא לשנות מתנת גוי מאשר מתנת ישראל: מותר בכל שלב לשנות מתנת ישראל לשם מצווה, אבל מתנת גוי אסור לשנות. האיסור הזה אינו

משום 'איבה' (שבהגדרת מושג זה לא נעסוק כאן) כי אם שגוי "פע" (מוחה¹¹) או על פי הרמב"ם (מתנות עניים ח, ז) – "שמא יאמר הגוי, הקדשתי דבר לבית כנסת היהודים, ומכרו אותו לעצמן". בעוד שאסור בשום פנים לקבל דבר ניכר מגוי לתחזוקת המקדש, מותר לכתחילה לעשות כן לבית הכנסת, ואפילו מקפידים לשמור על מעמדה הניכר של אותה מתנה.

מדוע ישנו הבדל בין המקדש למקדש מעט? ישנן כמה אפשרויות הגיוניות שניתן להציע (וההבדל הזה מלמד על הסיבות לא לקבל מתנות למקדש):

לפי הסברה שהאיסור הוא בשל השפעה על משמעות המקדש – בית המקדש, על פי חזון ישעיהו, מיועד להיות גם "הר ה'" וגם "בית -להי יעקב". יש כאן שני תפקידים שחייבים להישאר באיזון. מצד אחד, הוא בית ה', -להי כל העולם וההיסטוריה, אשר כל אחד יכול לפנות אליו בתפילה, "ביתי בית תפלה יקרא לכל העמים", – ואף "עולתיהם וזבחייהם לרצון על מזבחי" (ישעיהו נו, ז). מצד שני, ה' הוא דווקא -להי יעקב, ועובדה זו חייבת לאפייין את ביתו. ישראל הוא עבד ה', וה' בחר לשכון דווקא בתוכם. כאשר יעלו הגויים לחוג את חג הסוכות הם ישתחוו "למלך ה' צב-ות" (זכריה יד, יז), כלומר מלך ישראל. אבל מסיבות רבות, חלק מהגויים רוצים לבטל את הצד השני, הלאומי, בבית המקדש, לומר לא רק שהר בית ה' פתוח לגויים, אלא גם יש להם זכות לשליטה עליו או שוויון גמור בו. הדרך הפשוטה להראות את זה היא לתת מתנות, כדי לקנות השפעה על בנייתו ותפקודו של המקדש (כמובן, השפעה זו גוררת גם שינוי תפקיד המקדש והתאולוגיה שהוא מציג, כמו שחששו מהכותים בימי זורובבל). יתר על כן, ייתכן שיהיו גם זמנים שגויים ירצו שעבודת המקדש תהיה כפופה להם או תרצה אותם. כגון תיאור זה אירע גם בתקופה הפרסית וגם באופן המתועד היטב בתקופה הרומית¹².

בבית כנסת כל הטעונונים הללו אינם שייכים. בבית הכנסת אין השראת שכינה באופן שאפשר להשוות למקדש. אין לגויים בדרך כלל רצון להיות שייכים בבית כנסת, אינם רואים אותו כמקום קדוש, כמקום גילוי שכינה שהם רוצים שיהיה להם – הוא לא הר ה', רק בית -להי יעקב. הדבר נכון עוד יותר כשמסתכלים על בית הכנסת כתחליף למקדש רק במציאות של גלות והסתר פנים, כמקום שמסמל דלות רוחנית, ועל כן אין זה מפריע לגויים שיהיה קשור רק לישראל. בנוסף, אם עם ישראל נמצא במציאות שבה בית כנסת הוא

11. פועה = פועה [פה]. וכנראה שכוונת הגמרא היא שגוי מקפיד על שינוי המתנה, כי אינו מכיר את ההלכה או התנהלות בית הכנסת, בעוד שישראל שנותן מתנה לבית הכנסת מבין שיכולים לשנותה. וייתכן שהרמב"ם מתכוון גם לצד של חילול השם – הגוי שרוצה לתמוך בעבודת ה' חושב שעבדי ה' הונים את בית עבודתו.

12. כך מספרת הגמרא בסיפור קמצא ובר קמצא, במסכת גיטין. וכן יוסף בן מתתיהו, מלחמות היהודים ב, יז.

המקום הקדוש ביותר, הדבר אומר שעם ישראל גם ככה בעמדת נחיתות, נתון לשליטה גמורה והשפעות כבדות הרבה יותר מאשר הכרת הטוב על מתנה מסוימת לבית כנסת. לאור כל זאת, אין חשש שגויים ייתנו מתנות לבתי כנסת כדי לשנות אותו. מי שנותן מתנה לבית כנסת כנראה עושה זאת מתוך תמיכה בישראל וברעיון בית הכנסת, ולכן מקבלים את מתנתו בזרועות פתוחות.

מתוך כך, נראה שאם במתנה המסוימת יש זכר לדת אחרת, אין לקבלה לבית כנסת, כי אין ספק שמתנה זו אמורה להשפיע על דת ישראל מבפנים. כך הוא אופן אחד שבאמת יש לגויים תועלת בנתינת מתנות לבתי כנסת בכוונה רעה, כגון להראות שדתם אינה מנוגדת לאמונה בה' וכך לפתות ישראלים לדתם. בסוג כזה של מתנה יש לבדוק כל מקרה לגופו.

אם היינו עוצרים פה, היינו חושבים שההלכה לא לקבל נדבות לבניין המקדש היא נושא בודד ואינו שייך לתקופה זו כיוון שאין מקדש¹³. אולם, בירושלמי על המשנה שהזכרנו בשקלים, יש דיון מקביל לדיון בבבלי בערכין, ובסופו נאמר:

לשמים הוא מתכוין ומאליהן הן באין לבדק הבית כן את אמר אף הכא לשמים הוא מתכוין ומאליהן הן באין לכלי שרת מה עבד לה רשב"ל פתר לה "לא לכם ולנו לבנות בית ל-להינו" ר' חזקיה אמר ר' סימון שאל מעתה אין מקבלין מהן לאמת המים ולחומות העיר ומגדלותיה על שם "ולכם אין חלק וצדקה וזכרון בירושלם" וגו' (נחמיה ב, כ).

(ירושלמי שקלים א, ד)

הגמרא קובעת שגויים יכולים להקדיש רכוש, כל עוד הם באמת מתכוונים לכך. על כך שואלים – אם הם יכולים להקדיש דבר, מדוע לא יובא למקדש? עונה ריש לקיש: "לא לכם ולנו לבנות בית ל-להינו", ועל כן אסור לקבל מהם. רבי סימון לוקח את ההיגיון הזה צעד נוסף קדימה, ואומר שאסור לקבל מגויים לאמת המים ולחומות העיר ומגדלותיה, כמו שנחמיה אמר לגויים סביבו כאשר החל בבניית חומת ירושלים – "ולכם אין חלק וצדקה וזכרון בירושלם". משמע שרבי סימון אוסר על קבלת מתנות מגויים לבניית כל דבר ציבורי בירושלים, גם דבר של חולין. ואפשר שאינו מגביל לירושלים בלבד, אלא אף אוסר בכל עיר ישראלית.

כיון שהבבלי אינו חולק על הירושלמי, הרמב"ם פוסק גם כדברי רבי סימון:

גוי שהתנדב לבדק הבית, אין מקבלין ממנו תחילה. ואם לקחו ממנו, אין מחזירין לו. ואם היה דבר מסוים, כגון קורה או אבן, מחזירין לו, כדי שלא יהיה להם דבר מסוים במקדש, שנאמר "לא לכם ולנו" וכו'. אבל לבית הכנסת

13. מלבד אולי לבניין בית כנסת בהר בית ה', שאז יש להתלבט אם לדונו בחומרות המקדש או בקולות בית כנסת.

מקבלין מהן לכתחילה, והוא שיאמר, בדעת ישראל הפרשתי. ואם לא אמר, טעון גניזה, שמא בליבו לשמים. ואין מקבלין מהן לחומת ירושלים, ולא לאמת המים שבה, שנאמר "ולכם אין חלק וצדקה וזכרון בירושלים".

(מתנות עניים ח, ח)

יש לשים לב שבניגוד לנדבות למקדש, כאן הרמב"ם כותב ש"אין מקבלין מהן" לדברים האלה של ירושלים בכלל, בלי להבחין בין דבר המסוים לדבר שאינו מסוים.

על פי הפשט, דברי נחמיה "ולכם אין חלק וצדקה וזכרון בירושלים" משמעותם: הישראלים הבונים את חומות ירושלים הם הצודקים, הם אשר ייזכרו בבניין ירושלים, אשר כולה של ישראל ואין לעמים אחרים חלק בה. כלומר היא עצמאית. לכן רבי סימן סומך את ההלכה על הפסוק הזה, שבו נחמיה מגלה עקשנות לבנות את ירושלים כסמל של עצמאות ישראלית, בלי תמיכת זרים ועל אף התנגדותם. הוא הקו המאחד של ההלכות העוסקות בקבלת מתנות לבית המקדש, ירושלים ובתי כנסת: אסור לקבל איפה שיש לחשוש שהמתנות תבאנה לפגיעה בתפקוד העצמאי של ישראל והמוסדות הרוחניים ולאומיים שלו.

ו. סיכום

חכמינו מסתכלים בעין רעה על מתנות 'וצדקה' של גויים (אם האחרון בכלל שייך אצלם). נראה שההגבלות על קבלת מתנות מנוכרים נובעות מכמה מטרות שונות:

(א) למנוע חילול השם משני סוגים:

(1) נחיתות כוח ישראל.

(2) גויים מתפארים בעשיית צדקה על אף שישאל אמורים להציג את הצדק.

(ב) לשלול זכויות מהגויים, למהר את אובדנם ואת גאולת ישראל.

(ג) למנוע השפעת גויים על ישראל והמקדש.

האיסורים וההיתרים המפורטים בגמרא ובהלכה בנויים על בסיס מטרות אלו.

במקומות שאין איסור ברור ומפורט לקבל מתנות מנוכרים, יש לשקול היטב האם נכון לקבלן לאור החשדנות של חז"ל, והמטרות המפורטות לעיל. מביניהן, הגבלת השפעה פוליטית ודתית של הגויים היא מטרה ששייכת במיוחד בתקופה זו. סוגיה זאת היא רחבה ועמוקה, ומאמר זה עסק רק בפינה מסוימת שלה. לענייננו די לומר שאין היא עוסקת רק בבית המקדש ובחומות ירושלים¹⁴. אם כן, בשאלת קבלת מתנות מנוכרים, צריך לדעת שהאיסור אינו גורף, ומאידך שנדרשת זהירות רבה ושיקול דעת בנושא.

14. וכבר נכשלו בה רבים וגדולים, כגון שלמה המלך כאשר נתקשר עם מצרים למען הרבות סוס, ואפשר בניית מזבחות לאילי העמים ליד ירושלים לטובת קשריו עם אותם עמים. יש עוד דוגמאות רבות בתנ"ך, וראוי להאריך במקום אחר.